

บทที่ 1

บทนำ

1. ที่มาและความสำคัญของปัญหา

ประเทศไทยมีพื้นที่ทั้งหมด 514,000 ตารางกิโลเมตร มีพื้นที่ลุ่มน้ำทั้งหมด 512,066 ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ 99.6 เป็นพื้นที่ที่ตั้งอยู่ในเขตลุ่มน้ำ (กอบกุล ราชนาคร, 2543:64) การตั้งถิ่นฐานของคนในภาคอีสานมีพัฒนาการก่อเกิดชุมชนในพื้นที่ลุ่มน้ำมูล และลุ่มน้ำชี โดยเฉพาะลุ่มน้ำชีมีพื้นที่ 55,100 ตารางกิโลเมตร หรือร้อยละ 10.1 ของพื้นที่ทั้งประเทศ (ประเทือง จินตสกุล, 2528: 87-89) แม่น้ำสาขาสำคัญเกือบทั้งหมดไหลลงทางฝั่งซ้าย เช่น ลำน้ำพอง (น้ำพรม+น้ำเชิญ+น้ำวังมน) ลำปาว น้ำยัง เป็นต้น และยังมีลักษณะเด่นที่เอื้อให้เกิดการตั้งถิ่นฐานคือ ลักษณะทางน้ำคดเคี้ยวเป็นค้งน้ำมากจนเกิดเป็น กุดหรือทะเลทรารูปแอก (Oxbow lake) ปรากฏอยู่มากมายโดยเฉพาะพื้นที่บริเวณจังหวัดมหาสารคามมีประมาณ 100 กุด ซึ่งเป็นแหล่งน้ำที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของคนในท้องถิ่น แม้ว่าพื้นที่ส่วนใหญ่ของประเทศจะเป็นพื้นที่ลุ่มน้ำที่มีน้ำอุดมสมบูรณ์ แต่ปรากฏการณ์ทางสังคมที่ผ่านมาสะท้อนให้เห็นถึงข้อจำกัดของการจัดการน้ำของภาครัฐที่มีรูปแบบการจัดการเชิงเดี่ยว มีเป้าหมายเพื่อการพัฒนาในภาคเศรษฐกิจและอุตสาหกรรมเป็นหลัก ความคิด วิธีการและการปฏิบัติในเรื่องของการจัดการน้ำจากภายนอก รวมทั้งแนวทางการพัฒนาของภาครัฐและเอกชนส่งผลต่อการเปลี่ยนแปลงภูมิปัญญาของชาวบ้านในเรื่องของการจัดการน้ำ รวมไปถึงการจัดการทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมเพื่อตอบสนองการมีอยู่หรือไม่มีของน้ำ ดังตัวอย่างเช่น

ภูมิปัญญาในการตั้งถิ่นฐานของคนในสมัยโบราณ การเลือกที่ตั้งทางกายภาพสะท้อนถึงภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ เช่น ในอดีตของบ้านสีฐาน อ.เมือง จ.ขอนแก่น (อภิศักดิ์ ไผทาคำ, 2542: 53) ซึ่งเป็นชุมชนโบราณสันนิษฐานว่ามีการตั้งถิ่นฐานในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12-16 ตั้งอยู่ทางตอนเหนือของลำน้ำชีลักษณะชุมชนเป็นเนินดินรูปร่างค่อนข้างกลม ขนาดกว้างตามแนวเหนือใต้ ประมาณ 400 เมตรและยาวตามแนวตะวันออกไปตะวันตกประมาณ 600 เมตร เนินดินมีความสูงจากพื้นที่โดยรอบประมาณ 6 เมตร เป็นชุมชนที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบ 2 ชั้น การจัดการน้ำในลักษณะดังกล่าวเพื่อเก็บกักน้ำใช้ในการอุปโภคบริโภค การเกษตร และการระบายน้ำ ปัจจุบันสภาพของคูน้ำคันดินได้ถูกถมทิ้งเปลี่ยนเป็นแปลงนาขนาดใหญ่ แต่บริเวณทางด้านทิศใต้ยังคงเหลือเค้าโครงเดิมอยู่ ชาวบ้านเรียกว่า “หนองยาว” ซึ่งยังใช้เพื่อการอุปโภคบริโภค และเป็นแหล่งหาปลาของชาวบ้านในปัจจุบัน

ภูมิปัญญาในทางสังคมวัฒนธรรมที่เป็นการสร้างความรู้สึกร่วม เพื่อความเป็นบึกแผ่นและสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชน ในการต่อสู้กับวิกฤตที่ชาวบ้านกำลังเผชิญ เช่น พิธีแห่นางแมว (นิธิ เอียวศรีวงศ์, 2538: 22-31) เป็นพิธีกรรมที่เกิดขึ้นเฉพาะเมื่อเกิดฝนแล้งหรือฝนล่า ซึ่งไม่ใช่วิกฤตของครอบครัวเท่านั้นแต่เป็นวิกฤตของชุมชนทั้งหมด ดังนั้นจึงเกิดการมีส่วนร่วมในพิธีกรรมลดความตึงเครียดของชุมชนในขณะที่เกิดปัญหา สร้างความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันของชุมชนในการเผชิญกับภาวะวิกฤติให้สามารถอยู่รอดได้

ภูมิปัญญาในการจัดการทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับน้ำ อ.สุรัตน์ วรารัตน์ ได้ให้ความรู้ (เอกวิทย์ ณ ถลาง, 2540:34) กรณีชาวบ้านที่บ้านแก่งโพธิ์ อ.ธาตุพนม จ.นครพนม ชาวบ้านมีการจัดการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสม ในการปลูกข้าวเฒ่าเพื่อขายจะเริ่มดำนาน้ำในวันสงกรานต์ โดยใช้ น้ำจากคลองชลประทานซึ่งมีการเลือกพันธุ์ข้าวที่แตกต่างกันถึงสิบพันธุ์ ทำให้มีข้าวเฒ่าขายได้ตลอดปี

ภูมิภาคอีสานเป็นแอ่งอารยธรรมที่สำคัญของโลก มีวิถีชีวิตความเกี่ยวข้องกับวิถีการผลิตแบบเกษตรกรรม ภูมิปัญญาในการตั้งถิ่นฐานก่อร่างสร้างเมืองสะท้อนออกมาในลักษณะของการจัดการกับน้ำ หรือแม้แต่ประเพณีวัฒนธรรม เศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับน้ำ ซึ่งเกิดขึ้นในบริบทของสภาพแวดล้อมทางสังคม วัฒนธรรม และระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำที่ดำรงอยู่ของแต่ละชาติพันธุ์ ซึ่งรูปแบบการปฏิบัติที่เกี่ยวข้องกับน้ำที่แตกต่างกันไป การสืบทอดความคิดและภูมิปัญญาเหล่านี้วันจะขาดหายไปอันเนื่องมาจากการรับและเชื่อในวัฒนธรรมและเทคโนโลยีจากภายนอก และที่สำคัญคือการมีจิตสำนึกที่ผิดว่า ความคิดความเชื่อของตนเองเป็นสิ่งล้ำสมัย งามงาย จนทำให้เกิดการพัฒนาที่ละเลยความเป็นตัวตนและรากเหง้าของตนเองไปโดยสิ้น อีกทั้งวิธีการจัดการที่เกี่ยวข้องกับข้อจำกัดเรื่องงบประมาณขององค์กรท้องถิ่น ทำให้เกิดการพัฒนาเรื่องน้ำ ไม่สามารถตอบสนองความต้องการของคนในชุมชนได้อย่างแท้จริง ดังนั้นการพัฒนาดังกล่าว ภูมิปัญญาท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับการจัดการน้ำในมิติที่หลากหลาย ของแต่ละกลุ่มชาติพันธุ์จึงเป็นสิ่งสำคัญ เพื่อเป็นทางเลือกในการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเองได้อย่างยั่งยืนของชุมชน และเป็นทางเลือกในการจัดการปัญหาเรื่องน้ำที่กำลังจะเป็นปัญหาที่รุนแรงและมีความขัดแย้งมากขึ้นในอนาคต

2. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- 2.1 เพื่อศึกษาความหลากหลายของภูมิปัญญาชาวบ้านในการจัดการน้ำบริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง
- 2.2 เพื่อศึกษาพัฒนาการและการดำรงอยู่ของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ ที่สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ วัฒนธรรม เศรษฐกิจสังคมรวมทั้งกระบวนการปรับตัวของชุมชนในมิติที่เกี่ยวข้องกับน้ำ
- 2.3 เพื่อวิเคราะห์เงื่อนไขที่ส่งผลต่อพัฒนาการการดำรงอยู่ หรือการเสื่อมสลายไปของภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ
- 2.4 เพื่อเสนอแนะแนวทางในการจัดการน้ำอย่างยั่งยืนบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่น

3. ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

- 3.1 ได้องค์ความรู้เกี่ยวกับการจัดการน้ำที่สัมพันธ์กับวิถีการดำรงชีวิตของชุมชนอีสาน ภายใต้บริบทของระบบนิเวศ และวิถีชีวิตของชุมชนลุ่มน้ำชีตอนกลาง
- 3.2 กระตุ้นให้ชาวบ้าน ชุมชน และสังคมได้รับข้อมูล และตระหนักถึงความสำคัญของภูมิปัญญาท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรน้ำ
- 3.3 ได้แนวทางในการจัดการทรัพยากรน้ำบนพื้นฐานของภูมิปัญญาท้องถิ่นและการมีส่วนร่วมของชุมชน เพื่อเป็นทางเลือกในการพัฒนาเพื่อการพึ่งตนเอง และเป็นทางเลือกในการจัดการกับปัญหาเรื่องน้ำ ภายใต้วิกฤตการณ์ที่มีความสลับซับซ้อนที่เกิดขึ้นในปัจจุบัน
- 3.4 เกิดเครือข่ายของการวิจัยและพัฒนา ระหว่างสถาบันการศึกษาในภาคอีสาน หน่วยงานที่จะนำผลการวิจัยไปใช้ประโยชน์ได้แก่ ชุมชน องค์กรการปกครองส่วนท้องถิ่น องค์กรเอกชน องค์กรภาครัฐ เช่น กรมชลประทาน กรมการพัฒนาชุมชน กรมส่งเสริมการเกษตร และ สถาบันการศึกษาต่าง ๆ

4. แนวคิดทฤษฎีที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดที่มีความสำคัญต่อการศึกษาวิจัย มีดังนี้

4.1 แนวคิดโครงสร้างสังคม (Social Structure)

แนวความคิดเรื่องโครงสร้างของสังคม ได้แพร่กระจายจากวงการวิชาการสู่วงการอื่น ๆ โดยทั่วไปอย่างกว้างขวาง ดังจะเห็นได้ว่าเมื่อมีปัญหาใหญ่ที่แก้ไขได้ยาก และมีผลกระทบต่อคนจำนวนมาก มักจะกล่าวว่าปัญหาเหล่านั้นเป็นปัญหาเชิงโครงสร้าง ซึ่งหมายถึงปัญหาที่ไม่สามารถระบุลักษณะความเป็นไปของปัญหาได้ชัดเจน หรือไม่ทราบสาเหตุที่แท้จริงของปัญหา ในความหมายของโครงสร้างสังคม (จำนง อติวัฒน์สิทธิ์, 2543:32) เป็นคำที่นักสังคมวิทยาใช้แทนในความหมายเดียวกัน หมายถึง แบบแผนหรือกฎเกณฑ์ทั้งหลายอันเกี่ยวกับความสัมพันธ์ต่อกันระหว่างบุคคลและกลุ่มของปัญหา และมักจะใช้แทนความหมายในทำนองเดียวกันว่าเป็น การจัดระเบียบสังคม (Social Order) ในรูปแบบต่าง ๆ ทุกอย่างของมนุษย์ที่สามารถแยกออกมาได้ เช่น สถาบันกลุ่ม กระบวนการ ฐานะทางสังคม ตลอดจนสถานภาพ บทบาท และบรรทัดฐานทางสังคม หรืออาจใช้ในความหมายว่า องค์กรทางสังคม (Social Organization) ซึ่งบางครั้งก็แยกไม่ออกจากความหมายของระบบสังคม จากคำนิยามที่มีความหมายคล้ายคลึงกันนั้นสามารถสรุปลักษณะของโครงสร้างสังคม (พิชิต พิทักษ์เทพสมบัติ และ อีริค เวทย์ ประมวลรัฐการ, 2538:3) ได้ดังนี้

- 1) เป็นสิ่งที่มนุษย์สร้างขึ้นมา
- 2) เป็นรูปแบบทางการปฏิสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์ที่อยู่ค่อนข้างคงทน
- 3) มีรูปแบบหรือรูปร่างที่สามารถเขียนเป็นแผนภูมิได้
- 4) สะท้อนให้เห็นถึงความแตกต่างในเรื่องอำนาจ ความมีเกียรติ และความเป็นเจ้าของทรัพยากรทางเศรษฐกิจ

แนวคิดเรื่องโครงสร้างทางสังคม (อานันท์ กาญจนพันธุ์, 2544:91-102) ในทางสังคมวิทยาปรากฏชัดเจนครั้งแรกในงานของ เฮอร์เบิร์ต สเปนเซอร์ (Herbert Spencer) ในปี ค.ศ. 1858 ซึ่งมองสังคมจากการอุปมาอุปไมยกับส่วนต่าง ๆ ของร่างกายเสมือนเป็นโครงสร้างที่มีหน้าที่ต่อกัน ในเวลาใกล้เคียงกัน ความคิดดังกล่าวก็ปรากฏอยู่ในงานเขียนของ เอมีล เดอร์ไคม์ (Emile Durkheim) ซึ่งมองสังคมเปรียบเสมือนสิ่งต่าง ๆ ที่สามารถแยกออกจากกันได้ โครงสร้างสังคมก็คือระบบความสัมพันธ์ของส่วนต่าง ๆ ซึ่งต้องมีหน้าที่ต้องรักษาระบบทั้งหมดให้คงอยู่ได้อย่างดี และแนวคิดของ คาร์ล มาร์กซ์ (Karl Marx) เขียนถึงโครงสร้างในปี 1859 โดยกล่าวว่า ความสัมพันธ์ทางการผลิตประกอบด้วยโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ซึ่งเป็นพื้นฐานที่แท้จริงของโครงสร้างส่วนบน ทางด้านกฎหมายและการเมือง สอดคล้องกับรูปแบบของจิตสำนึกทางสังคม และมีโครงสร้างส่วนล่างเป็นความสัมพันธ์ทางการผลิต การศึกษาเรื่องโครงสร้างทางสังคมในประเทศไทยทำให้เกิดการตื่นตัวของนักวิชาการชาวไทย และหันมาสนใจในการศึกษาโครงสร้างมากขึ้น คือการศึกษาของ จอห์น เอฟ. เอ็มเบรี (John F. Embree) ในปี 1950 ได้ศึกษาหมู่บ้านบางชั้น ในเขตมินบุรี ได้ข้อสรุปว่า สังคมไทยมีโครงสร้างหลวม ซึ่งมีความหมายอยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก คนไทยมีลักษณะปัจเจกชนนิยมสูง ชอบทำตามอำเภอใจ ประการที่สอง คนไทยไม่ค่อยยึดถือพันธะที่มีต่อระเบียบสังคมอย่างเคร่งครัดซึ่งแสดงให้เห็นจากการที่ไม่สามารถรวมกลุ่มทำกิจกรรมได้ดี และประการสุดท้าย สังคมไทยมีการเหยียดฐานะทางสังคมได้ง่าย โดยอาศัยระบบอุปถัมภ์และศาสนา ข้อสรุปดังกล่าวได้ถูกตีพิมพ์เป็นบทความชื่อ “Thailand : A Loosely Structured Social System” ซึ่งการอธิบายสังคมไทยเช่นนี้เกิดจากการมองในแง่ของระบบคุณค่า โลกทัศน์ ที่ได้จากพุทธศาสนาเป็นส่วนใหญ่ โดยละเลยความสลับซับซ้อนของศาสนาในสังคมไทยที่ยังผูกพันกับความเชื่ออื่น ๆ

ผลงานการศึกษาวิจัยต่าง ๆ เกี่ยวกับโครงสร้างสังคมชุมชนมักจะศึกษาโครงสร้างทางสังคมจากแง่มุมของเนื้อหา สถาบัน องค์กรทางสังคม สถานภาพและบทบาทหน้าที่ของคนในสังคม มากกว่าการศึกษาแนวคิดที่อยู่เบื้องหลังพฤติกรรมทางสังคม ที่มีผู้ศึกษาไว้มีดังนี้ (ปาริชาติ วลัยเสถียร และคณะ, 2543:240-241) แฟรงก์ แองกอล์ฟ, อคิน รพีพัฒน์, เจมส์ ค็อกซ์ ปิ่นทอง และบัณฑิต อ่อนดำ ศึกษาความสัมพันธ์แบบ

ลูกพี่ลูกน้อง (Junior-Senior) หรือแบบผู้ใหญ่ผู้น้อย (Superior-Interior) ซึ่งเป็นรูปแบบความสัมพันธ์ในการจัดระเบียบในสังคมไทยสังคมไทยที่สำคัญที่สุด เป็นความสัมพันธ์ที่ตั้งอยู่บนรากฐานของความไม่เสมอภาคในการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ หรืออาจเรียกความสัมพันธ์แบบนี้ว่า ความสัมพันธ์แบบผู้อุปถัมภ์-ผู้ได้รับอุปถัมภ์ (Patron-Client relation) ซึ่งเป็นรากฐานของการจัดกลุ่ม เรียกว่า กลุ่มอุปถัมภ์เป็นกลุ่มที่มีการจัดสมาชิกของกลุ่มลดหลั่นกันเป็นชั้น ผู้นำสามารถจัดสรรผลประโยชน์ให้แก่ลูกน้องอย่างเป็นที่พอใจ โดยทั่วหน้ากันจากประวัติศาสตร์ไทย จะเห็นว่าความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์-ผู้ได้รับการอุปถัมภ์ หรืออาจกล่าวได้ว่ากลุ่มอุปถัมภ์ รวมอยู่ในโครงสร้างของระบบราชการมาโดยตลอด สังคมไทยแบ่งชนชั้นออกเป็น 2 ชนชั้น หรือที่เรียกกันว่าแบ่งออกเป็นสอง ฐานันดร คือ ชนชั้นปกครอง ซึ่งประกอบด้วย เจ้า และนาย (ขุนนาง) และชนชั้นที่ถูกปกครอง ซึ่งประกอบด้วย ไพร่ (คนธรรมดาสามัญและชาวนา) และทาส ต่อมาเมื่อมีการปฏิรูปราชการแผ่นดินในสมัยรัชการที่ 5 ให้มีลักษณะเป็นหน่วยงานแบบตะวันตก แต่กลุ่มอุปถัมภ์ยังคงอยู่อย่างไม่เป็นทางการในระบบราชการอยู่อย่างเดิม และพบว่าผู้นำของกลุ่มอุปถัมภ์มักเป็นบุคคลที่มีอำนาจ หรือมีทรัพย์สินเงินทอง ผู้นำดังกล่าวอาจเป็น ข้าราชการ หรือชาวนาที่ร่ำรวย คนมีเงินทอง โดยเฉพาะพ่อค้า การที่ประชาชนคนใดคนหนึ่งจะตัดสินใจเข้ากลุ่มอุปถัมภ์กลุ่มใดกลุ่มหนึ่งจึงขึ้นอยู่กับอำนาจและทรัพย์สินของผู้นำกลุ่มนั้น ๆ เป็นสำคัญ อย่างไรก็ตามความสัมพันธ์ดังกล่าวมีนัยว่ามีการเอารัดเอาเปรียบซ่อนเร้นอยู่และมีปริมาณเพิ่มขึ้นนับตั้งแต่ระบบการผลิตในภาคเกษตรกรรมไทยเริ่มเปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อการค้าในศตวรรษที่ 20 เป็นต้นมา

แม้จะมีความสับสนในแง่มุมของการอธิบาย แต่สามารถใช้แนวคิดนี้เพื่อประโยชน์ในฐานะเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์สังคมได้ ซึ่งควรพิจารณาถึงนัยที่สำคัญ 2 ประเด็นคือ ประเด็นแรกแนวคิดในการแยกแยะ (Differentiation) ออกเป็นกลุ่ม หรือประเภทภายในสังคมที่ศึกษา ประเด็นที่สอง แนวคิดที่บ่งชี้ให้เห็นถึงพลังทางสังคม ที่ผลักดันให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ซึ่งประเด็นดังกล่าวนี้จะมีประโยชน์ในการศึกษาวิเคราะห์ต่อไป

4.2 แนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรม (Cultural Ecology)

นิเวศวิทยาวัฒนธรรมเป็นแนวคิดทางมานุษยวิทยาที่สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคม วัฒนธรรมภายใต้อิทธิพลสภาพแวดล้อม งามพิศ สัตย์สงวน (2543 : 66) ชี้ให้เห็นว่าแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมพัฒนาโดยนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกา คือ Julian Steward และ Leslie White ซึ่งนักคิดทั้งสองมองว่าวัฒนธรรมเป็นการปรับตัวต่อปัญหาเกี่ยวกับการมีชีวิตรอยู่และการผลิต แม้นักคิดทั้งสองมีกรอบความสนใจคล้ายกัน แต่ประเด็นความสนใจเฉพาะมีความแตกต่างกัน คือ White สนใจวิวัฒนาการทั่วไปของวัฒนธรรม ส่วน Steward มองวัฒนธรรมเป็นระบบพื้นฐานที่ตอบสนองต่อการปรับตัวของสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติเฉพาะที่เฉพาะสังคม การอธิบายขั้นตอนพัฒนาการทางวัฒนธรรมจึงพิจารณาจากความสัมพันธ์ระหว่างสิ่งแวดล้อม ทางธรรมชาติ ระดับเทคโนโลยี และแบบแผนการทำงานในสังคมนั้น

ยศ.สันตสมบัติ (2537 : 34-35) เสนอว่าแนวคิดนี้มองสังคมในลักษณะเป็นพลวัตรหรือมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา การเปลี่ยนแปลงเป็นผลมาจากการปรับตัวให้เข้ากับสภาพแวดล้อม โดยมีพื้นฐานสำคัญที่เป็นตัวกำหนดกระบวนการเปลี่ยนแปลงและปรับตัว คือ เทคโนโลยีการผลิต โครงสร้างสังคมและลักษณะสภาพแวดล้อมธรรมชาติ ดังนั้น การศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและวัฒนธรรม จึงควรให้ความสำคัญกับการวิเคราะห์ 3 เรื่อง ซึ่งมีความสัมพันธ์เชื่อมโยงกัน นั่นคือ (1) ความสัมพันธ์ระหว่างสภาพแวดล้อมกับเทคโนโลยี (2) ความสัมพันธ์ระหว่างเทคโนโลยีกับพฤติกรรมมนุษย์และ (3) ผลกระทบการเปลี่ยนแปลงเทคโนโลยีต่อวัฒนธรรม

นอกจากการวิเคราะห์ 3 ประเด็นที่กล่าวแล้ว ฉวีวรรณ ประจบเหมาะ (2532 : 27-31 อ้างใน มานะ นาคา, 2543 : 14-15) เสนอว่าแนวการศึกษาในวัฒนธรรมของ Steward มีสาระสำคัญ ดังนี้ (1) การเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมท้องถิ่นที่อยู่ในสภาพแวดล้อมที่แตกต่างกัน (2) การอธิบายปัจจัยและกระบวนการเปลี่ยนแปลงที่มีความซับซ้อน ประกอบด้วยหลาย ๆ ปัจจัย (3) การเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นจากเงื่อนไขทั้งภายในและภายนอก เช่น หากทรัพยากรชุมชนหมดไปต้องคิดค้นเทคโนโลยีใหม่เพื่อให้สามารถใช้ทรัพยากรได้มีประสิทธิภาพมากขึ้น หรืออิทธิพลจากภายนอก เช่น การปรับเปลี่ยนนโยบาย การติดต่อกับวัฒนธรรมอื่น เป็นต้น (4) การเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมธรรมชาติ หรือทรัพยากร หรือเทคโนโลยี ส่งผลต่อการกระจายตัว จำนวนและความหนาแน่นของประชากร และวัฒนธรรมในที่สุด (5) สังคมที่มีระดับเทคโนโลยีต่ำ สภาพแวดล้อมมีอิทธิพลในการกำหนดรูปแบบวัฒนธรรมมากกว่าสังคมที่มีระดับเทคโนโลยีสูง

แนวคิดนิเวศวัฒนธรรม แสดงถึงนัยยะความเป็นพลวัตรของสังคมที่สะท้อนว่า ชุมชนดั้งเดิม หรือชุมชนที่มีระดับเทคโนโลยีต่ำ มนุษย์มีความผูกพันกับสภาพแวดล้อมและอยู่ร่วมกันในลักษณะที่เป็นส่วนหนึ่งของระบบเดียวกัน มีการใช้เทคโนโลยีที่เกิดจากภูมิปัญญาเพื่อปรับตัวให้สอดคล้องกับระบบนิเวศ ระบบการผลิต ซึ่งส่งผลต่อพฤติกรรม ความเชื่อ ความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในสังคม อิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงจากภายนอก ทั้งนโยบายการพัฒนาของรัฐ การส่งเสริมการใช้เทคโนโลยีที่แปลกแยกจากภูมิปัญญาท้องถิ่น การเปลี่ยนแปลงของสภาพแวดล้อม (เช่น การเสื่อมโทรมของทรัพยากรดิน น้ำ ป่า) มนุษย์ต้องปรับตัวให้เข้ากับเงื่อนไขการดำเนินชีวิตที่เปลี่ยนไป การศึกษาการปรับตัวทางสังคมและวัฒนธรรมต่อการปรับเปลี่ยนเทคโนโลยีการปลูกข้าวของชุมชนบางชั้น ลูเอียน แองส์ (2527) แสดงให้เห็นถึงความเป็นพลวัตรของสังคมซึ่งได้รับอิทธิพลจากการเปลี่ยนแปลงสภาพแวดล้อมธรรมชาติ เทคโนโลยี และระบบสังคม กล่าวคือ เมื่อสภาพแวดล้อมเปลี่ยนแปลงไป เช่น มีการสร้างเขื่อนขนาดใหญ่ เงื่อนไขที่ส่งผลต่อการทำนาของชาวบางชั้นคือ เทคโนโลยีการผลิต และการจัดระเบียบสังคม ขณะเดียวกันเทคโนโลยีการผลิตถูกพัฒนาขึ้นมาภายใต้เงื่อนไขทางสังคม เช่น การติดต่อกับสังคมนอกชุมชนทำให้ได้รับข้อมูลและเรียนรู้เทคนิคการผลิตที่แตกต่างไปจากที่มีในชุมชน เมื่อเทคโนโลยีการผลิตเปลี่ยนไปทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมเปลี่ยนไป เช่น มีการกู้ยืมเงินแบบมีดอกเบี้ยระหว่างคนในชุมชนและระหว่างคนในชุมชนกับคนนอก มีการจ้างแรงงานแทนการแลกเปลี่ยนแรงงาน เป็นต้น

อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2543 : 339-34) เสนอว่า ตามแนวคิดนิเวศวัฒนธรรม ภูมิปัญญาพื้นบ้านหรือระบบความรู้ท้องถิ่น มีพื้นฐานความคิดแบบบูรณาการอย่างเป็นองค์รวม ซึ่งสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับสภาพแวดล้อมในระบบนิเวศหนึ่งๆ ระบบความรู้ท้องถิ่นสามารถผลิตซ้ำ และสืบทอดจากคนรุ่นหนึ่งไปสู่อีกรุ่นหนึ่ง จนเกิดเป็นระบบคิด ระบบคุณค่า และระบบศีลธรรมของชุมชน ที่แสดงออกผ่านการจัดองค์กร และการจัดการในกิจกรรมการดำเนินชีวิตด้านต่างๆ โดยนัยยะนี้ภูมิปัญญา หรือระบบความรู้พื้นบ้าน ไม่ได้เป็นเพียงเทคโนโลยีการผลิต (หรือการจัดการ - ผู้เขียน) แต่เป็นระบบความรู้ที่อยู่บนพื้นฐานของเหตุผลอีกลักษณะหนึ่ง ซึ่งมีนัยยะในเชิงคุณค่าและวิถีชีวิตควบคู่กันไป อานันท์ เสนอว่า ความเข้าใจในภูมิปัญญาหรือระบบความรู้พื้นบ้านนี้เป็นพื้นฐานที่สำคัญต่อการมีส่วนร่วมของชุมชน

อย่างไรก็ตามแนวคิดนิเวศวิทยาวัฒนธรรมมักถูกวิพากษ์ว่า ละเลยมิติทางเศรษฐกิจและการเมืองในระดับกว้างและซับซ้อนกว่าระดับชุมชน และละเลยความขัดแย้งทั้งภายในชุมชนและระหว่างชุมชนกับรัฐ

4.3 แนวคิดสิทธิชุมชน (Community Rights)

แนวคิดนี้ได้รับการพัฒนาขึ้นมาจากนักวิชาการไทยที่ศึกษาเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร โดยเฉพาะอย่างยิ่งเรื่องสิทธิและอำนาจในการจัดการทรัพยากร ซึ่งในสังคมไทยมีระบบการจัดการเพียง 2

ลักษณะ คือ กรรมสิทธิ์ของรัฐ และกรรมสิทธิ์ของเอกชน ซึ่งทั้งสองระบบมองทรัพยากรธรรมชาติเป็นสินค้า จึงทำให้การเข้าถึงทรัพยากรถูกจำกัดอยู่เฉพาะคนบางกลุ่ม และนำมาสู่ความไม่สมดุลในการกระจาย และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากร อย่างไรก็ตาม ในปัจจุบันมีซึ่งแนวคิดใหม่ที่สำคัญเกี่ยวกับกรรมสิทธิ์ของชุมชนในการจัดการทรัพยากร ซึ่งแนวคิดสิทธิชุมชนอยู่บนพื้นฐานความเชื่อว่า “อุดมการณ์ จิตสำนึก และ ประเพณีปฏิบัติในการอนุรักษ์ธรรมชาติแวดล้อมของประชาชนในระดับรากหญ้า เป็นหัวใจสำคัญของระบบ การผลิต และการจัดการทรัพยากรของชุมชนท้องถิ่น” (ยศ สันตสมบัติ 2545 : 13) นักวิชาการที่สนับสนุน แนวคิดนี้ มีความเชื่อในศักยภาพของชุมชน และภูมิปัญญาท้องถิ่น รวมทั้ง การประยุกต์ใช้ภูมิปัญญา และ ระบบศีลธรรมของชุมชนเพื่อการจัดการทรัพยากร (ชูศักดิ์ วิทยากค์ 2538 : 4)

ยศ สันตสมบัติ ให้ความหมายของสิทธิชุมชนไว้ว่า หมายถึง “การจำกัดสิทธิการใช้ประโยชน์ ทรัพยากร ซึ่งเป็นกรรมสิทธิ์ของส่วนรวมของชาวบ้านทุกคน ให้ขึ้นอยู่กับอำนาจของชุมชนในการวาง กฎเกณฑ์เพื่อรักษาและใช้ทรัพยากร” (2545 : 15) โดยนัยนี้ สิทธิชุมชนไม่ได้หมายถึง การยึดกรรมสิทธิ์หรือ ครอบครองทรัพยากรโดยสิ้นเชิง แต่ให้ความสำคัญกับการใช้ทรัพยากรเพื่อประโยชน์ของส่วนรวม โดยระบบ นี้ ชุมชนหรือหน่วยงานทางสังคมของชุมชนเป็นเจ้าของทรัพยากรร่วมกัน และมีสิทธิในการจัดการควบคุม ออกกฎ ระเบียบ โดยคำนึงถึงความยั่งยืนของการใช้ทรัพยากรและทรัพยากรและความเป็นธรรมในสังคม ในขณะที่ผู้ซึ่งมิได้เป็นสมาชิกของชุมชนต้องปฏิบัติตามข้อบังคับที่กำหนดขึ้น (ยศ สันตสมบัติ 2545 : 15, ชู ศักดิ์ วิทยากค์ 2538 : 4)

ในแง่สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์ทรัพยากร อานันท์ กาญจนพันธุ์ (2543 : 346-347) เสนอ ว่ามี 2 ลักษณะ คือ สิทธิเชิงเดี่ยว (Linear Concept of Rights) เป็นสิทธิแบบเบ็ดเสร็จเด็ดขาด และปิด กั้นการมีส่วนร่วมของผู้อื่น สิทธิลักษณะนี้ผูกติดอยู่กับหน่วยใด หน่วยหนึ่งในการจัดการทรัพยากร เช่น รัฐ เอกชน ชุมชน และมักเป็นสิทธิในพื้นที่แห่งหนึ่งหรือทรัพยากรชนิดหนึ่ง อีกลักษณะหนึ่ง คือ สิทธิเชิงซ้อน (Complexity of Rights) หมายถึง การอยู่ร่วมกันของสิทธิของหน่วยทางสังคมหลายหน่วยบนพื้นที่เดียวกัน สิทธิลักษณะนี้จะเปิดกว้างสำหรับการมีส่วนร่วมของฝ่ายต่างๆ เช่น การผสมผสานระหว่างสิทธิเอกชน และ สิทธิส่วนรวมในที่นาผืนเดียวกัน การจัดการร่วมกันระหว่างรัฐและชุมชนในพื้นที่เดียวกัน สิทธิเชิงซ้อนเป็น พื้นฐานสำคัญประการหนึ่งของแนวคิดสิทธิชุมชน

ยศ สันตสมบัติ (2545 : 16-19) สรุปสาระสำคัญที่เป็นพื้นฐานของแนวคิดสิทธิชุมชนไว้ 5 ประการ

1) ระบบกรรมสิทธิ์ร่วมและการจัดการเชิงซ้อน สิทธิชุมชนมีรากเหง้า และพัฒนาการแตกต่างจาก แนวคิดกรรมสิทธิ์ตามกฎหมายที่แบ่งกรรมสิทธิ์เป็นสองลักษณะ คือ ทรัพย์สินของรัฐ และทรัพย์สินส่วนบุคคล และเป็นสิทธิในลักษณะเบ็ดเสร็จเด็ดขาด สภาพสิทธิชุมชนอยู่บนหลักการ “สิทธิการใช้” ซึ่งมีความ ซับซ้อนและหลากหลาย และมีระบบจัดการโดยชุมชนหรือองค์กรชุมชน การจัดการอยู่บนพื้นฐานจารีต ประเพณีของชุมชน สิทธิการใช้ปรับเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของเวลาและสถานการณ์ และไม่ใช้สิทธิแบบ เบ็ดเสร็จเด็ดขาด แต่เป็นสิทธิเชิงซ้อนและมีระบบการจัดการร่วม

2) พลวัตของสิทธิชุมชน การจัดการทรัพยากรของชุมชนมีความสัมพันธ์กับเงื่อนไขภายนอก ระดับมหภาค การปรับเปลี่ยนอำนาจในการจัดการ เช่น รัฐหรือเอกชนได้รับสิทธิในการจัดการทรัพยากรใน ลักษณะการจัดการเชิงเดี่ยว เป็นการทำลายภูมิปัญญาท้องถิ่น และส่งผลต่อความเสื่อมโทรมของระบบ นิเวศน์ในชนบท อย่างไรก็ตามในหลายพื้นที่ชาวบ้านสามารถดำรงศักยภาพในการจัดการทรัพยากร บน พื้นฐานของจารีตประเพณี และสามารถปรับเปลี่ยนอุดมการณ์ดั้งเดิมให้มีลักษณะเป็นทางการมากขึ้น เช่น การจัดตั้งองค์กรอย่างเป็นทางการ (คณะกรรมการป่าชุมชน หรือ เครือข่ายลุ่มน้ำในการจัดการทรัพยากร) เพื่อสร้างการยอมรับจากราชการ

3) ศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ แนวคิดสิทธิชุมชนมองความสัมพันธ์ระหว่างคนกับทรัพยากร (ป่า) ในฐานะเป็นวิถีชีวิตในระบบนิเวศน์เดียวกัน ซึ่งมีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งในเชิงพัฒนาการทางวัฒนธรรมและพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ที่มีความซับซ้อน และมีรากเหง้าจากภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีการพัฒนา ถ่ายทอดกันมาหลายชั่วอายุคน ระบบความสัมพันธ์ดังกล่าวผ่านการตรวจสอบ และพิสูจน์ในชีวิตจริงมาแล้ว การให้ความเคารพต่อจิตลักษณะ และความหลากหลายทางวัฒนธรรมที่มีวิถีชีวิต และมีจารีตประเพณีของชนทุกกลุ่ม อันันท์ กาญจนพันธุ์ (2543 : 346) กล่าวว่า สิทธิชุมชน มีนัยยะที่แสดงสิทธิของกลุ่มชนต่างๆ ที่สามารถสร้างความชอบธรรมของสิทธิในสังคมขึ้นมาใหม่หรือ แสดงความมีตัวตน หรืออัตลักษณ์ขึ้นมาใหม่

4) สิทธิชุมชนในฐานะเป็นขบวนการทางสังคมเพื่อเรียกร้องการมีส่วนร่วมการก่อรูปของขบวนการทางสังคมในหลายๆ เงื่อนไขไม่ได้เกิดขึ้นเพื่อต้องการจัดการทรัพยากรของชุมชนเท่านั้น แต่เป็นขบวนการปรับตัวเพื่อต่อสู้ ปกป้องทรัพยากรส่วนรวมของชุมชนจากการรุกรานของบุคคลภายนอก การรวมตัวกันของชาวบ้านหลากหลายพื้นที่ทั่วประเทศเพื่อผลักดันพระราชบัญญัติป่าชุมชน เป็นปรากฏการณ์หนึ่งซึ่งสะท้อนขบวนการทางสังคมที่ชาวบ้านเรียกร้องการมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรของชุมชน

5. สิทธิชุมชนในฐานะทางเลือกการพัฒนา ซึ่งอยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมและภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีความหลากหลาย ชุมชนมีสิทธิในการกำหนดวิถีชีวิตและทิศทางการพัฒนา โดยมุ่งสร้างความเข้มแข็งให้กับท้องถิ่น และมีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรได้อย่างอิสระ

นอกจากสาระสำคัญทั้ง 5 ลักษณะแล้ว ยศ สันตสมบัติ ยังเสนอว่า แนวคิดสิทธิชุมชนเป็นการ “เปิดพื้นที่ทางสังคมให้การต่อสู้เพื่อยืนยันศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์ของตนในรูปแบบต่างๆ “ (2545 : 19) นั้น หมายถึงการยอมรับในความหลากหลายของวัฒนธรรม วัฒนธรรมไม่ได้ถูกมองในเรื่อง วิถีชีวิต ความเชื่อ และขนบธรรมเนียมประเพณีของการกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งที่มีเอกลักษณ์เฉพาะตัว และแตกต่างจากกลุ่มอื่น ซึ่งทำให้วัฒนธรรมถูกผูกโยงเข้ากับ “พื้นที่” ตายตัว และแยกออกจากบริบทของความสัมพันธ์กับกลุ่มอื่นๆ โดยสิ้นเชิง ซึ่งเป็นแนวทางการศึกษาวัฒนธรรมของนักมานุษยวิทยาชาวอเมริกาในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2

สำหรับแนวคิดสิทธิชุมชน ไม่ได้มองวัฒนธรรมในลักษณะโดดเดี่ยวและหยุดนิ่ง แต่ให้ความสำคัญตามสัมพันธ์เชิงอำนาจ และความไม่เท่าเทียมกันระหว่างกลุ่มคนต่างๆ ในขณะเดียวกันก็ยอมรับในความหลากหลายของอัตลักษณ์ และวัฒนธรรมของกลุ่มคน ความเป็นชุมชน และอัตลักษณ์ของกลุ่มถูกสร้างขึ้นโดยกระบวนการทางประวัติศาสตร์ที่เชื่อมโยงกับความสัมพันธ์เชิงอำนาจ และความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ ซึ่งผ่านการเจรจาต่อรอง และการโต้ตอบระหว่างคนกลุ่มต่างๆ ในสังคม มุมมองที่แตกต่างไปจากแนวการศึกษาในอดีต คือเป็นการ “เปิดพื้นที่ทางสังคม” ให้กับวงวิชาการด้านสังคมวิทยาและมานุษยวิทยา

4.4) แนวคิดการพัฒนาแบบยั่งยืน (Sustainable Development)

แนวคิดการพัฒนาที่ยั่งยืนถูกจุดประกายขึ้นโดยคณะกรรมการระดับโลก เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมและการพัฒนาขององค์การสหประชาชาติ ในปี 1987 ภายใต้การนำของนางโกร ฮาร์เล็ม บรึคท์แลนด์ (Gro Harlem Brundtland) อดีต นายกรัฐมนตรีประเทศนอร์เวย์ แนวคิดนี้มีความเชื่อพื้นฐานว่า การเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ และการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สามารถดำรงอยู่ร่วมกันได้ภายใต้กลไกตลาดและระบบทุนนิยม (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร, 2542 :229-230)

คำนิยามของ “การพัฒนาแบบยั่งยืน” มีด้วยกันหลายชุด ที่มีความแตกต่างทั้งในเชิงขอบเขตเนื้อหา และความชัดเจน ในรายงานของบรึคท์แลนด์ ให้คำนิยามการพัฒนาแบบยั่งยืนไว้อย่างหลวมๆ ว่า เป็นการ

พัฒนาที่ “ตอบสนองความจำเป็นของคนรุ่นปัจจุบัน โดยไม่ปิดกั้นโอกาสคนรุ่นหลังในการสนองตอบความต้องการของเขา/เธอ” (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2542 : 231 อ้างถึง Reid, 1996 :XV)

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ ให้นิยามว่า “การพัฒนาที่ยั่งยืน คือ การพัฒนาที่สามารถพิทักษ์รักษาสังแวดล้อมของวันนี้ ให้ดำรงอยู่อย่างยั่งยืนยาวนานไปถึงอนาคต เพื่อสนองตอบความต้องการของคนรุ่นหลัง โดยไม่ละเลยชีวิตและความเป็นอยู่ของคนรุ่นปัจจุบันด้วย” (2537 : 272)

จากค่านิยมจะเห็นได้ว่า (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ 2538 : 272-275) สิ่งที่เป็นจุดร่วมหรือเป็นหลักการพื้นฐานของแนวคิดนี้มี 3 ประการ คือ

- 1) การให้ความสำคัญกับคุณค่าและการอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และทรัพยากรธรรมชาติ
- 2) มิติของเวลาที่เชื่อมโยงปัจจุบันไปสู่อนาคต
- 3) คำนึงถึงความยุติธรรมทั้งระหว่างกลุ่มคนรุ่นเดียวกัน และระหว่างคนรุ่นปัจจุบันกับอนาคต

ในทัศนะเชิงวิพากษ์ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2542 : 231-233) สะท้อนว่า ค่านิยมของการพัฒนาการแบบยั่งยืน (ในรายงานของร็อตแลนด์) มีลักษณะของการปลุกเร้าความรู้สึกของคนได้มาก เพราะเป็นการแสดงถึงความตระหนักของคนรุ่นปัจจุบันถึงการทำลายล้างทรัพยากร จนอาจไม่มีเหลือให้คนรุ่นหลัง นอกจากนี้ไชยรัตน์ ได้ตั้งข้อสังเกตว่า ในการให้นิยามการพัฒนาที่ยั่งยืน ไม่ได้มีการตั้งคำถามกัน “การพัฒนา” กระแสหลัก – ผู้เขียน แต่เป็นการเพิ่มคุณสมบัติบางประการเข้าไปเพื่อให้ “การพัฒนา” ดำรงอยู่และเป็นที่ยอมรับต่อไป

ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ (2538 : 90-109) เสนอว่า การวิเคราะห์ความยั่งยืนมี 3 แนวใหญ่ๆ คือ แนวด้านสังคม แนวด้านนิเวศน์ และแนวด้านเศรษฐศาสตร์

- แนวด้านสังคม ให้ความสำคัญกับการสนองความต้องการพื้นฐาน (ปัจจัยสี่) ของมนุษย์อย่างต่อเนื่อง ในขณะที่เดียวกันก็สนองความต้องการระดับสูงด้วย เช่น ความมั่นคง การศึกษาเสรีภาพ การพักผ่อน เป้าหมายสำคัญที่สุดของแนวนี้นี้ คือ การรักษาคุณภาพชีวิตให้มีระดับสูงอย่างยาวนาน

- แนวด้านนิเวศน์ เน้นการสร้างหลักประกันในระบบนิเวศน์รักษาความสามารถในการปรับตัวได้อย่างยาวนาน เพื่อก่อให้เกิดความยั่งยืนในระยะยาว ดังนั้น จึงมีการคุ้มครองทรัพยากรทางพันธุกรรม และการอนุรักษ์ความหลากหลายทางธรรมชาติ (Bio-Diversity) ในการวิเคราะห์แนวนิเวศน์ คำนึงถึงมิติทางด้านสิ่งแวดล้อมการพัฒนา ทรัพยากร และประชากร

- แนวด้านเศรษฐศาสตร์ แบ่งเป็น 2 กลุ่ม นักเศรษฐศาสตร์ส่วนใหญ่ เน้นการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างยั่งยืนและยาวนานในอัตราที่สูง (sustainable growth) ส่วนนักเศรษฐศาสตร์สีเขียว (green economist) ให้ความสำคัญกับระบบนิเวศน์และโลกธรรมชาติ และคุณค่าทางจิตใจสำคัญกว่าความเจริญทางเศรษฐกิจ

งานวิจัยนี้ใช้แนวด้านสังคมเป็นหลัก ซึ่งการวิเคราะห์ความยั่งยืนตามแนวนี้อยู่บนพื้นฐาน 3 ประการ คือ (1) มนุษย์เป็นผู้ทำลายธรรมชาติ แต่ขณะเดียวกันก็มีศักยภาพในการสร้างสรรค์ พื้นฟู และรักษาธรรมชาติ (2) การพัฒนาแบบยั่งยืน ต้องอยู่บนพื้นฐานการอนุรักษ์และการใช้ทรัพยากรอย่างระมัดระวัง ควบคู่ไปกับการสร้างเงื่อนไขเพื่อความมั่นคงในการดำรงชีพ (3) การพัฒนาแบบยั่งยืน ไม่ใช่เรื่องทางเศรษฐกิจอย่างเดียว แต่ต้องมีการเปลี่ยนแปลงทั้งระบบเศรษฐกิจและสังคม (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ 2538 : 102-103)

จากปรัชญาพื้นฐานข้างต้น การพัฒนาแบบยั่งยืนซึ่งนอกจากมิติทางสังคม มีองค์ประกอบ 4 ประการคือ (ปรีชา เปี่ยมพงศ์สานต์ 2538 : 103) ประการแรก ความหลากหลายทางวัฒนธรรม : การ

พัฒนาควรตั้งอยู่บนพื้นฐานของวัฒนธรรมพื้นบ้านและภูมิปัญญาท้องถิ่น ประการที่สองความยั่งยืนทางสถาบัน : การตัดสินใจของชุมชนและการจัดองค์การสังคมต้องสอดคล้องกับหลักการนิเวศวิทยาท้องถิ่น ประการที่สามการมีส่วนร่วม : การพัฒนาควรมาจากข้างล่าง ชุมชนท้องถิ่นมีสิทธิในการจัดการทรัพยากรของตนเอง ประการที่สี่ความยุติธรรมทางสังคม: ความมั่นคงของการดำรงชีวิตต้องครอบคลุมกลุ่มชนผู้ยากไร้ในปัจจุบัน และคนรุ่นหลังในอนาคตอันยาวไกล

4.5 แนวคิดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชน

ภาคอีสานมีลักษณะภูมิณีวิทยาที่เด่นชัด คือ เป็นที่เนินสูง ๆ ต่ำ ๆ ลาดลงไปสู่แม่น้ำโขงทางทิศตะวันออก ส่วนตอนล่างของภาคเป็นแอ่งและเป็นทุ่งหญ้าฤดูร้อน ได้แก่ แอ่งอีสานเหนือ หรือแอ่งอุดร-สกลนคร แอ่งอีสานใต้ หรือแอ่งโคราช อุบลราชธานี ภาคอีสานมีแม่น้ำที่สำคัญ 6 สาย และบึงขนาดใหญ่ร้อยละ 23.9 ของพื้นที่ผืนน้ำทั้งหมดของประเทศ มีป่าประเภทผลัดใบ และไม่ผลัดใบ ซึ่งมีความหลากหลายของประเภทป่า เช่น ป่าดิบแล้ง ป่าดิบเขา ป่าเบญจพรรณ ป่าโคกหรือป่าเต็งรัง ป่าทุ่ง ป่าพรุ ป่าบึง ป่าบุง ป่าทาม การจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนอย่างยั่งยืน จะต้องสอดคล้องกับภูมิณีวิทยาวัฒนธรรมของแต่ละชุมชน ซึ่งมีการสั่งสมประสบการณ์อย่างต่อเนื่องมีความหลากหลายซับซ้อน การสรุปชุดประสบการณ์ และเสนอต่อสังคมในระดับพื้นที่ท้องถิ่น และขยายผลไปถึงระดับชาติที่จะส่งผลต่อการปฏิรูปนโยบาย และกฎหมาย ที่จะทำให้เกิดการเสริมสร้างความเข้มแข็งของชุมชน ให้สิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร จะมีผลเชื่อมโยงการพัฒนาที่เกิดขึ้นทั้งในระดับโลกและท้องถิ่นได้ (สนั่น ชูสกุล, 2546: 6-7)

องค์กรชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เป็นการเปิดมุมมอง ทศนคติการจัดการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ กระตุ้น ผลักดันให้ชาวบ้านได้เห็นความสำคัญของการพัฒนาองค์ความรู้ในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ และถ่ายทอดสู่คนรุ่นหลังเพื่อสืบทอดให้การจัดการทรัพยากรยั่งยืนต่อไป

4.5.1) คนในชุมชน-ทรัพยากร จะอยู่รอดร่วมกันได้อย่างไร

คนในชุมชน-ทรัพยากร จะอยู่รอดร่วมกันได้อย่างไร มีปัจจัยที่ควรพิจารณาดังนี้

1) ทศนคติ ค่านิยม ความเชื่อของบุคคล ครอบครัว และชุมชน ซึ่งมีการหล่อหลอม และซึมซับ ผสมผสานจากจิตสำนึก ภูมิปัญญา ดั้งเดิมของคนรุ่นพ่อแม่ ปู่ย่าตายาย กับภูมิปัญญาใหม่ที่เป็นวัฒนธรรมบริโภคนิยมซึ่งหล่อหลอมคนในชุมชน ทุกเพศทุกวัย ผ่านกลไกของรัฐ ระบบตลาด และชุมชน เช่น โรงเรียน วิทยุ โทรทัศน์ วัด สินค้าอุปโภค บริโภค และ ผู้นำการเปลี่ยนแปลงในชุมชน

2) ปัจจัยทางนโยบายของรัฐ ในการพัฒนา นโยบายความมั่นคง นโยบายการอนุรักษ์ ส่งผลกระทบต่อคุณภาพชีวิต และความเสื่อมโทรมของทรัพยากรธรรมชาติ ชุมชนจะรุกและรับกับนโยบายเหล่านี้ได้อย่างไร ซึ่งเกิดขึ้นเป็นระยะ ๆ

3) การรับรู้ข้อมูลและทำความเข้าใจต่อระบบนิเวศของทรัพยากรธรรมชาติที่ชุมชนใช้ ประโยชน์มีศักยภาพมากน้อยเพียงใด เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนประชากร ความต้องการของชุมชน และความพอดี สำหรับคุณภาพชีวิตของคนในชุมชน ทั้งในวันนี้ วันหน้าที่จะสร้างให้สมดุล และยั่งยืนต่อไป

4) การตระหนักรู้เท่าทันสถานการณ์ของตนเอง ครอบครัว ชุมชน และสังคม เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่จะทำให้ชุมชนบริหารจัดการทรัพยากรโดยมีการประเมินถึงปัจจัยต่าง ๆ อย่างรอบด้าน เพื่อนำไปสู่การปรับเปลี่ยนการจัดการทรัพยากรให้สอดคล้องกับการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นทุกขณะได้อย่างเท่าทัน กระบวนการได้มาซึ่งข้อมูล เช่น การสำรวจทรัพยากรธรรมชาติ และทรัพยากรบุคคลภายในชุมชนร่วมกัน การนำข้อมูล มาประเมินผล วิเคราะห์ปัญหา จะนำไปสู่การจัดการกับปัญหา และเกิดการวางแผนการ

จัดการตลอดจนการดำเนินงานแบบมีส่วนร่วม จะเป็นกระบวนการสร้างความตระหนักรู้ร่วมกันของคนในชุมชน

ฐานคิดที่แตกต่างในการจัดการทรัพยากรระหว่างรัฐ-ชุมชน

ประเด็น	รัฐ	ชุมชน
แนวคิด	- เน้นการอนุรักษ์โดยรัฐเท่านั้น - การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรเต็มที่	- ให้ความสำคัญกับการอยู่ร่วมกันระหว่างคนกับธรรมชาติในการจัดการความอุดมสมบูรณ์ของธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ
ระบบกรรมสิทธิ์สิทธิ	แยกเด็ดขาดระหว่างรัฐกับเอกชน	- สิทธิทำกินและอยู่อาศัยเป็นของบุคคล แต่ในบางพื้นที่เป็นของชุมชน - สิทธิในการจัดการเป็นของชุมชนร่วมกับบุคคล - เอกสารสิทธิ์ที่ดินไม่มีนัยยะสำคัญต่อการแสดงความมั่นคงในการถือครอง
อำนาจกฎหมาย	-ทรัพยากรแต่ละประเภทแยกส่วนตามหน่วยงานของรัฐ ที่กฎหมายแต่ละฉบับให้อำนาจไว้	องค์ประกอบการจัดการทรัพยากรร่วมกันของชุมชนคือ คน ดิน น้ำ ป่า พืชพรรณ พันธุ์สัตว์ และสรรพสิ่งทั้งปวง ไม่แยกส่วนออกจากกัน
อำนาจการจัดการ	อำนาจ การจัดการ และการใช้ประโยชน์รวมศูนย์อำนาจโดยรัฐ	โดยองค์กรชาวบ้านที่มีการรวมกลุ่มได้รับการยอมรับจากชุมชน ซึ่งมีทั้งในระดับพื้นที่ และระดับเครือข่าย
นโยบายการพัฒนา	- การวางแผนการจัดการกำหนดจากนโยบายส่วนกลาง - ไม่สอดคล้องกับพื้นที่และการแก้ไขปัญหา - นโยบายเป็นไปตามทิศทางของการใช้ประโยชน์ และการอนุรักษ์ ไม่คำนึงถึง การพัฒนาคุณภาพชีวิตของคน	- การวางแผนและการจัดการของชุมชนมาจาก การประเมินศักยภาพของระบบนิเวศในพื้นที่ และศักยภาพของบุคคลที่พึ่งพา - มองถึงการแก้ไขปัญหาในระดับครัวเรือน ชุมชน ในการอยู่ร่วมกันกับทรัพยากรอย่างยั่งยืน

4.5.2) ลักษณะการตั้งถิ่นฐานตาม "ศักยภาพการเข้าถึงทรัพยากร"

สักรินทร์ แซ่ภู, อภิชัย กาบทอง, มงคล คาร์น และสมพงศ์ โสทรักษ์ (2546:240) ได้ศึกษาวิวัฒนาการและการเปลี่ยนแปลงของพื้นที่ภายในท้องถื่น ริมฝั่งลุ่มน้ำชี สรุปได้ว่า สภาพภูมินิเวศของลุ่มน้ำชีจะมีลักษณะเป็นที่ราบลุ่มสลับกับที่โคกที่ดิน มีลักษณะเป็นที่ราบลอนลูกฟูกสูง ๆ ต่ำ ๆ สลับกันไป การไหลของน้ำในแม่น้ำชีจะมีความแตกต่างกันไปในแต่ละคั้งน้ำ บางช่วงของลำน้ำจะมีการไหลที่เชี่ยวและเร็ว ขณะที่บางช่วงของลำน้ำมีการไหลของน้ำที่ช้าลง ความแตกต่างเรื่องความเร็วแรงของกระแสน้ำในแต่

ละช่วงจึงแตกต่างกันมาก บริเวณริมฝั่งแม่น้ำจะเป็นที่ดินที่มีลักษณะดินร่วนปนทรายเป็นส่วนใหญ่ จึงทำให้เกิดการพังทลายและเปลี่ยนแปลงได้โดยง่าย

“ ลักษณะของฝั่งแม่น้ำชีจะลึกแคบ และมีน้ำตลอดปี เนื่องมาจากลักษณะพื้นที่ส่วนมาก ริมตลิ่งมีลักษณะเป็นดินร่วนปนทราย บางช่วงมีหินผสม และปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้แม่น้ำไม่เซาะตลิ่งพัง เนื่องจาก ริมตลิ่งจะมีแนวของต้นไม้ตามธรรมชาติ ซึ่งยังมีการโค่นตัด แม้วางน้อยกว่าลำมูล ซึ่งต่างกับลำมูลที่ต้นเขิน มีหาดทราย และมีความกว้างของแม่น้ำมากกว่า ”

ลักษณะที่เป็นเอกลักษณ์ของลำน้ำชี คือ จะมีการเกิดของลำน้ำสาขาที่ชาวบ้านเรียกกันว่า "ชีหลง" "กุด" "ร่อง" ตามลักษณะของการเกิดของแหล่งน้ำนั้น ๆ การเกิดพื้นที่แหล่งน้ำเป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติที่เกิดจากการเปลี่ยนแปลงของเส้นทางน้ำของลำน้ำชี และเกิดจากการไหลทะลักของน้ำชีเข้าไปในพื้นที่ราบในปีที่มีน้ำมาก หรือเกิดจากการพังทลายของพื้นดินริมฝั่งแม่น้ำ รูปแบบทางภูมิศาสตร์นี้มีส่วนสำคัญในการตัดสินใจเลือกตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชน การเลือกที่ตั้งบ้านเรือนของผู้คนในแถบลุ่มน้ำชีมักจะอยู่ใกล้กับสภาพภูมิโนเวศลักษณะนี้ เป็นส่วนใหญ่

ลักษณะการตั้งถิ่นฐานตาม "ศักยภาพการเข้าถึงทรัพยากร"

ก. การตั้งถิ่นฐานบนที่โคก หรือที่โนน ที่ตั้งสูงจากระดับน้ำท่วมถึง ไม่มีไม่ใหญ่มากจนถึงขนาดที่เป็นปารกทึบ มักจะถูกจับจองโดยกลุ่มคนที่เข้ามาในพื้นที่เป็นกลุ่มแรก ๆ ซึ่งสามารถเลือกที่ตั้งที่เหมาะสมที่สุดได้ ขนาดของบ้านเหล่านี้จะมีขนาดใหญ่ หรือที่ชาวบ้านเรียกว่า "บ้านใหญ่"

บ้านใหญ่ : จะมีบทบาทอย่างมากในการกำหนดกฎเกณฑ์ ระเบียบสังคม เงื่อนไขในการจัดการทรัพยากร และการใช้พื้นที่แห่งประเพณีความเชื่อ หรือกล่าวได้ว่า "บ้านใหญ่ในท้องถิ่น นอกจากจะเป็นบ้านที่มีลูกหลานขยายออกไปตั้งบ้านต่าง ๆ ในท้องถิ่นแล้ว ยังเป็นบ้านที่เป็นศูนย์กลางและกลไกหลักที่จะทำให้เกิดพลวัตในมิติของการอยู่ร่วมกันในท้องถิ่นขึ้นอีกด้วย รวมทั้งชุมชนที่อยู่มาก่อนนี้จะมีอำนาจในการต่อรองทั้งมิติทางเครือญาติและมิติทางทรัพยากรอีกทางหนึ่ง"

ข. การตั้งถิ่นฐานใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ การตั้งถิ่นฐานมีโอกาสน้ำน้ำถึงได้ง่าย คนที่อาศัยในบริเวณนี้ต้องปรับตัวเองให้ได้ภายใต้ข้อจำกัดนี้ เป็นพื้นที่ลำดับที่สองของการเลือกที่ตั้งของชุมชนริมน้ำชี ?
จริงหรือ

ค. การตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ที่เคยเป็นเมือง หรือชุมชนมาก่อน ลักษณะของวิถีชีวิตที่มีต่อพื้นที่คูเมือง หรือชุมชนที่หลงเหลืออยู่ในพื้นที่ก่อนคนปัจจุบันจะเดินทางเข้ามานั้น มี 2 ลักษณะ

- 1) การนิยามพื้นที่ให้สัมพันธ์กับความเชื่อต่าง ๆ ทั้งในความเชื่อในการสร้างอัตลักษณ์ของชุมชน ความเชื่อเกี่ยวกับความปาฏิหาริย์ หรือเรื่องราวที่เป็นตำนานเรื่องราวต่าง ๆ
- 2) เป็นการใช้สอยคูเมืองเดิมเพื่อเอื้อให้เกิดประโยชน์ทางเกษตรกรรมของคนในชุมชนและท้องถิ่น

ง. การตั้งถิ่นฐานในพื้นที่ราบลุ่มแม่น้ำที่มีโอกาสของน้ำท่วมถึงได้ พื้นที่มีข้อจำกัดทางภูมิศาสตร์เสี่ยงต่อการถูกน้ำท่วม แต่พื้นที่ที่เหมาะสมกับการตั้งถิ่นฐานถูกจับจองไปหมดแล้ว ดังนั้นกลุ่มคนที่มาทีหลังจึงได้ขยับออกไปตั้งอยู่บนพื้นที่อื่น ๆ ซึ่งมีศักยภาพทางด้านทรัพยากรที่ด้อยลงไป แต่อย่างไรก็ตามชุมชนสร้างวิธีการจัดการและแลกเปลี่ยนทรัพยากรขึ้น เพื่อให้สามารถดำรงอยู่ในพื้นที่นั้นได้ และได้สร้างเครือข่ายของการแลกเปลี่ยนทรัพยากรระหว่าง ข้าว กับ ปลา ภายในท้องถิ่น แหล่งน้ำภายในท้องถิ่นในลุ่มน้ำชีสรุปได้เป็น 5 ลักษณะ

- 1) แหล่งน้ำที่สร้างขึ้นเองภายในชุมชน (เช่น คูน้ำล้อมรอบชุมชน)
- 2) บึงหรือหนองน้ำขนาดใหญ่ที่ใช้ร่วมกันภายในท้องถิ่น
- 3) บึงหรือหนองน้ำขนาดเล็กที่ใช้เฉพาะในชุมชน
- 4) น้ำในลำน้ำชี (เปิดโอกาสให้เข้าถึงได้อย่างเสรี)
- 5) น้ำในลักษณะของซีหลง

4.5.3) ข้อค้นพบ ในมุมมองเรื่องการจัดการน้ำ และ ภูมิปัญญาท้องถิ่น

จันทร์ตีบ พูเพื่อง ได้ศึกษาเรื่องคนหาปลา: ชีวิตบนผืนน้ำกว๊านพะเยา.พะเยา (2546:7-22) พบว่า กว๊านพะเยาขึ้นทะเบียนเป็นพื้นที่ชุ่มน้ำที่มีความสำคัญในระดับนานาชาติ (Ramsar Site) เพราะถือว่าเป็นบึงน้ำจืดที่มีความสำคัญทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรม อีกทั้งเป็นแหล่งเพาะพันธุ์ปลา สัตว์น้ำ พืชน้ำ หลายชนิด รวมทั้งเป็นแหล่งอาศัยของนกประจำถิ่นและนกอพยพ

“กว๊านพะเยามีความสำคัญในระดับนานาชาติ แต่การจัดการปล่อยให้เป็นการจัดการในระดับจังหวัด แม้ว่าจะมีกรมประมงเข้ามาเกี่ยวข้องก็ตาม สังเกตได้จาก การที่จังหวัดออกกฎระเบียบข้อบังคับขึ้นมา บังคับใช้ต่อประชาชน มีเป้าหมายเพื่อ “ให้อื้อต่อการดำเนินงานของทางราชการ” มากกว่าการให้ความสำคัญกับกว๊านพะเยาและชุมชน ซึ่งเป็นระบบที่ขาดออกจากกันไม่ได้ และที่สำคัญคือ การละเลยต่อวิถีชีวิต สังคม วัฒนธรรมของชุมชน”

กว๊านพะเยาในสมัยก่อนจะมีน้ำมากในฤดูฝนเท่านั้น ฤดูแล้งจะมีสภาพเป็นบึงยอมน ๆ และมีบัว หนองอยู่รอบ ๆ กว๊าน มีแม่น้ำอิงไหลผ่าน และแม่น้ำสายสำคัญ ได้แก่ กว๊านหลวง กว๊านน้อย หนองเอี้ยง ร่องเหี้ย แม่น้อยห่าง หนองช้างแดง ฯลฯ...ปลาจะมีความอุดมสมบูรณ์และหลากหลายชนิด เช่น ปลาค้าว ปลาข้างลาย ปลาหวาน ปลาดุก ปลาช่อ ปลาไส้ตัน ปลาปักเป้า ปลาชิวคาว ปลาคาบลาว ปลาเก๋อเต้อ ปลาแม่แปบ ปลาช่อน ปลากลาย ปลากด ปลากะต๋ ปลาสร้อย ปลาสิก ปลาปักเป้า ปลาผัว (ตะพานน้ำ) และเครื่องมือที่ใช้เป็นเครื่องมือพื้นบ้าน ที่ทำจากวัสดุธรรมชาติ เช่น เบ็ด แซะ สุ่ม จั้ม เผือก เรือผีหลอก

ลักษณะภูมิเวศ ความอุดมสมบูรณ์และเครื่องมือในการจับปลา ก่อนมีการเปลี่ยนแปลง

กว๊านพะเยาอยู่ในฐานะ “ของหน้าหมู่บ้าน” (พื้นที่สาธารณะ) ทุกคนมีสิทธิใช้และ และมีการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติร่วมกัน และเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิต ความเชื่อเรื่องสันพระธาตุ และการขุดพบโบราณวัตถุต่าง ๆ รวมทั้งเป็นแหล่งที่ตั้งของชุมชนโบราณ อาณาจักรภูมามยาว 3 แห่ง คือ เวียงน้ำเต้า/เวียงพะเยา เวียงพระธาตุจอมทอง และเวียงต๋อมตง

พื้นที่สาธารณะหน้าน้ำ (Water Front) และบริเวณผิวน้ำ มีการใส่รหัสต่อท้ายความสำคัญโดยผูกโยงกับตำนานเรื่องราวในอดีต และหลักฐานทางโบราณคดีที่ค้นพบ

ความเชื่อในเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ และความศรัทธาในพุทธศาสนา เป็นสิ่งที่กำกับพฤติกรรม และความสัมพันธ์ของชาวบ้านรอบกว๊านพะเยา ให้เกิดสำนึกร่วมในความเป็นท้องถิ่นเดียวกัน เช่น ตำนานเรื่องพงศาวดารที่แสดงความสัมพันธ์ระหว่างการสร้างรากฐานของพุทธศาสนา (วัดพระเจ้าตนหลวง) และกำหนดกว๊านพะเยา การมี “ศรัทธาวัตถุ” เดียวกันของคนในชุมชนก่อให้เกิดความร่วมมือและช่วยเหลือกันในการจัด

งาน ทำบุญในเทศกาลและประเพณีทางศาสนาของวัด และความสัมพันธ์ของสมาชิกระหว่างชุมชน ปรากฏพบเห็นได้จากการทำสังฆกรรมและลงอุโบสถของพระภิกษุสงฆ์วัดต่าง ๆ รอบกว๊านพะเยา ตลอดจนการร่วมในงานประเพณี เดือนแปดเป็งที่วัดศรีโคมคำ

การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากการสร้างประตูระบายน้ำของกรมประมง แยกชุมชนออกเป็น 2 ส่วน ทิศตะวันตกเป็นชนบท ทิศตะวันออกเป็นเมือง บทบาทหน้าที่ถูกเปลี่ยนเป็นแหล่งเพาะพันธ์สัตว์น้ำ ผลิตน้ำประปา และเป็นพื้นที่ควบคุมดูแลของหน่วยราชการที่เกี่ยวข้อง ทำให้มีประกาศระเบียบข้อบังคับฉบับต่าง ๆ จากจังหวัดพะเยา ระบบองค์กรชลประทานเหมืองฝายหายไป

ข้อเสนอแนะในการศึกษา ได้เสนอยุทธศาสตร์ของชาวประมง คือ

- การตั้งคณะทำงานร่วม ระหว่างหน่วยงานภาครัฐ เอกชน และชาวประมง เพื่อศึกษาปัญหา และวิธีในการปรับปรุงกฎระเบียบ ให้สอดคล้องกับปัญหาท้องถิ่น
- จัดทำแผนแม่บทในการพัฒนากว๊านพะเยา ให้ครอบคลุมกิจกรรมทุก ๆ ด้าน ที่เกี่ยวข้องกับกว๊านพะเยา ได้แก่ ด้านสังคม เศรษฐกิจ สิ่งแวดล้อม การท่องเที่ยว และวิถีชีวิตชาวประมง
- การจัดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้กับกลุ่มเครือข่ายอื่น ๆ อย่างต่อเนื่อง

สหทยา วิเศษ และคณะ ได้ศึกษาลุ่มน้ำอิงจังหวัดพะเยา (2545: 88-99) ในการศึกษาได้จำแนกลุ่มน้ำออกเป็น 3 ส่วน คือ ตอนบน เป็นเขตต้นน้ำ มีความหลากหลายทางธรรมชาติ พื้นที่ราบสูงสลับกับที่ราบลุ่ม ตอนกลาง ขนาดลำนน้ำ เริ่มกว้าง และลึก มีบริเวณที่ราบน้ำท่วมถึง (Flood Plain) เป็นแหล่งน้ำที่ชาวบ้านใช้ประโยชน์จากการหาปลา มีระบบการจัดการน้ำแบบเหมืองฝาย และ ตอนล่าง ขนาดกว้าง และลึกกว่าตอนกลาง ปริมาณน้ำมากในฤดูน้ำหลากเกิดจากน้ำในลำน้ำโขงหนุนขึ้น ปลาน้ำโขงขึ้นมาวางไข่ ประกอบกับมีคั้งน้ำ(วังปลา) มาก

- การตั้งถิ่นฐานที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ เช่น คนเมือง คนลาว-อีสาน คนไทลื้อ คนไทยภาคกลาง คนไทยภูเขา คนไทยเชื้อสายจีน
- มีการจำแนกประเภททรัพยากรธรรมชาติเป็น 8 ประเภท คือ แหล่งน้ำในลุ่มน้ำอิง พื้นที่ชุ่มน้ำ ดินป่าไม้ ป่าริมน้ำ พันธุ์ปลาและสัตว์น้ำ สัตว์ป่า และนกน้ำ

การศึกษาตั้งข้อสังเกตต่อการพัฒนาพื้นที่ลุ่มน้ำจากโครงการพัฒนาภาครัฐ ซึ่งใช้งบประมาณจำนวนมาก การดำเนินโครงการส่งผลกระทบต่อวิถีชีวิตของคนในชุมชน ขาดการมีส่วนร่วมของคนในชุมชนในการตัดสินใจ จึงถูกต่อต้านจากชุมชนที่ได้รับผลกระทบ การดำเนินงานที่ส่งผลกระทบต่อวิถีชุมชน และสาธารณะควรเปิดโอกาสให้มีส่วนร่วมในกระบวนการที่หลากหลาย และกว้างขวาง รอบด้าน

4.5.4) ทางเลือกในการจัดการน้ำ

ทางเลือกจัดการน้ำมีมากกว่าเขื่อน จากเวทีทางเลือกในการจัดการน้ำอีสาน ณ สถาบันราชภัฏ สกลนคร วันที่ 25 เมษายน 2545 (ชยันต์ วรรณะภูติ, 2545) มี ข้อเสนอเกี่ยวกับปัญหาในการจัดการน้ำ ของภาคอีสานที่ผ่านมา 4 ประเด็น

1) มายาคติในการจัดการน้ำภาคอีสาน และแนวคิดเชิงเดี่ยว

- ภาคอีสานแห้งแล้ง แม่น้ำตกละเลยจะมีมาก แต่โครงสร้างดินไม่สามารถเก็บน้ำไว้ได้ และ ภาคอีสานมีสภาพ ของคนที่ด้อยโอกาส โง่ จน เจ็บ หลักการจัดการเชิงเดี่ยวคือ ใช้เทคโนโลยีเข้ามา จัดการ สร้างเขื่อน อ่างเก็บน้ำ และฝาย

- สภาพกายภาพอีสานมี ห้วย กุด หนอง คลอง น้ำผุด น้ำซ่าง น้ำเทียม น้ำจั้น แหล่งน้ำมี ลักษณะเฉพาะมีปริมาณน้ำมากน้อยตามฤดูกาล ชาวบ้านได้เรียนรู้เอาพื้นที่เหล่านี้มาใช้ประโยชน์ใน แต่ละประเภท และนำเอาวิถีการมีส่วนร่วมและความคิด ความเชื่อทางวัฒนธรรมเข้ามาปรับใช้

2) หลักการสำคัญของการจัดการน้ำของคนอีสานไม่ใช่ “กักเก็บควบคุม” แต่เป็นการ “ปรับตัว เข้ากับธรรมชาติ”

- ชาวบ้านเรียนรู้ และปรับตัวเข้ากับธรรมชาติและระบบนิเวศน์ โดยการเฝ้าสังเกตธรรมชาติ ทดลอง ปฏิบัติ เช่น การไปเดินดูพื้นที่ที่มีโอ่งของน้ำขึ้นมาตามพื้นดินจึงจะรู้ว่าเป็นบ่อน้ำ หรือมี น้ำใต้ดิน

- ภูมิปัญญาของชาวบ้านไม่ได้ตั้งอยู่บนหลักการเคารพต่อธรรมชาติ ซึ่งไม่ได้ถูกนำมาใช้ในการ จัดการภาครัฐ

3) ทรัพยากรน้ำเกี่ยวข้องกับทรัพยากรอื่น ๆ ด้วย

- การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรหลายด้าน ตามความหลากหลายของพื้นที่ ตามความผัน แปรของธรรมชาติ มีทรัพยากรที่เลือกใช้ได้ตลอดฤดูกาล ที่หมุนเวียนเปลี่ยนไป ความเข้าใจใน ความหลากหลายของทรัพยากรที่มีอยู่ ไม่ใช่ความรู้ว่าจะใช้น้ำอย่างไร แต่เข้าใจในแต่ละพื้นที่ที่มี ความหลากหลายของดิน ป่า ปลา และพืชต่าง ๆ ที่นำมาใช้ได้

4) แต่ละลุ่มน้ำมีความหลากหลายของแหล่งน้ำ

- แหล่งน้ำในภาคอีสานมีความหลากหลาย ชาวอีสานรู้จักพัฒนารูปแบบการใช้ประโยชน์ที่ แตกต่างกันไป มีการจัดองค์กรเพื่อใช้น้ำ และดูแลรักษาเพื่อให้เกิดความยุติธรรม ทำให้ทรัพยากรมี ความยั่งยืน

- กฎเกณฑ์ที่ไม่ได้เขียนไว้ แต่เป็นที่ยึดถือปฏิบัติเพื่อควบคุม จึงถือเป็นกติกา การใช้น้ำ ถือเป็น จริยธรรมหรือระบบศีลธรรมในการใช้ทรัพยากรน้ำ ซึ่งรวมถึงทรัพยากรอื่น ๆ ด้วย

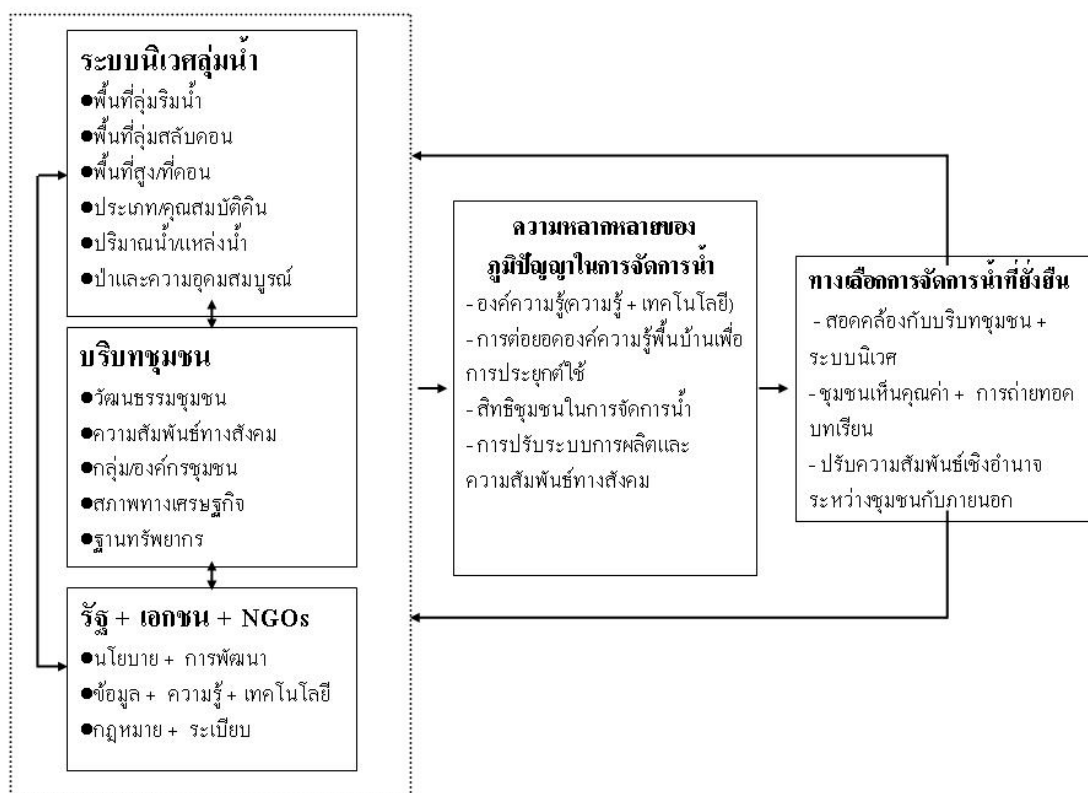
หลักการจัดการทรัพยากรที่ตั้งอยู่บนฐานความรู้ ความเข้าใจ ลักษณะภูมิประเทศที่หลากหลาย การ จัดองค์กรที่มีฐานจากการ เอื้อเพื่อ แบ่งปัน อุดหนุน เจือจาน ช่วยเหลือซึ่งกันและกันในยามไม่มีกิน เป็นระบบศีลธรรมที่เกื้อหนุนให้ชุมชนอีสานเผชิญปัญหา และแก้ปัญหาโดยไม่ทำลายทรัพยากรธรรมชาติ ระบบศีลธรรมที่ไม่ต้องการเป็นหนี้สินของชุมชน ไม่ได้ปฏิเสธระบบตลาด “พออยู่พอกิน”

หนังสือพิมพ์มติชนรายวัน ฉบับวันพฤหัสบดีที่ 22 มกราคม 2547 หน้า 18

เรื่อง ฝายลำนานา-ฝายคอนกรีต ทางเลือกการจัดการน้ำชุมชน

- วิทยาลัยการจัดการทางสังคม ได้จัดเสวนาเรื่องการจัดการน้ำของชุมชน กล่าวถึง ระบบเหมืองฝายของล้านนา ว่าเป็นระบบการจัดการน้ำ ของท้องถิ่น เพื่อจัดสรรน้ำเข้าสู่พื้นที่เกษตรกรรม เป็นองค์ความรู้ที่สั่งสมมาหลายร้อยปี ย้อนหลังไปสมัยพ่อขุนเม็งราย
- ฝายล้านนาในอดีต สร้างขึ้นจากไม้ไผ่มาตีทำเป็นฝาย แต่เนื่องจากมีอายุการใช้งานสั้น ชาวบ้านจึงเปลี่ยนมาเป็นการนำก้อนหินขนาดใหญ่มาทิ้งถม ขวาง เพื่อยกระดับน้ำเหนือฝายให้สูงขึ้นลำน้ำ และปัจจุบันกรมชลประทานได้สร้างฝายคอนกรีตแทนเหมืองฝายแบบเก่า เนื่องจากเห็นว่าสะดวกในการดูแลรักษาตัวฝาย
- เนื่องจากลักษณะการสร้างฝายเป็นการกั้นขวางทางเดินของน้ำ แล้วปล่อยให้ น้ำไหลล้นออกทางสันฝาย ผลทำให้หินดินทรายที่ถูกน้ำพัดพาจากด้านต้นน้ำ ตกตะกอนอยู่ด้านเหนือตัวฝาย เมื่อสะสมในช่วงเวลาหนึ่งจะเกิดการตื้นเขินใช้การไม่ได้ ต้องเสียงบประมาณในการขุดลอก

5. กรอบแนวคิดในการวิจัย (Conceptual Framework)

การศึกษาเรื่องภูมิปัญญาอีสานในการจัดการน้ำ: กรณีศึกษา เขตลุ่มน้ำชีตอนกลาง ได้คำนึงถึง องค์ประกอบที่ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงและการจัดการน้ำในชุมชนที่สำคัญ 3 องค์ประกอบ คือ 1) ระบบนิเวศลุ่มน้ำ ซึ่งเป็นองค์ประกอบทางกายภาพของพื้นที่ที่กำหนดการจัดการทรัพยากรและการจัดการพื้นที่ 2) บริบทของชุมชน เป็นองค์ประกอบของความสัมพันธ์ทางสังคมของคนในพื้นที่ และ 3) ผู้กระทำการในระบบ (Actors) ได้แก่ รัฐ เอกชน และองค์กรพัฒนาภาคเอกชน (NGOs) พื้นที่

ปฏิสัมพันธ์ขององค์ประกอบในระบบการจัดการน้ำในพื้นที่ลุ่มริมน้ำ ที่ลุ่มสลักที่ดิน และที่ดอน จะเห็นองค์ความรู้การจัดการน้ำในแต่ละบริบท สิทธิการจัดการน้ำ การปรับระบบการผลิตและความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งจะนำไปสู่การเสนอทางเลือกในการจัดการน้ำที่สอดคล้องกับบริบทชุมชนและระบบนิเวศ

6. ระเบียบวิธีวิจัย

ผู้วิจัยได้ศึกษาในเขตพื้นที่ลุ่มน้ำชีตอนกลาง (ในเขตจังหวัดมหาสารคาม) โดยการเลือกหมู่บ้านที่ศึกษาแบบเจาะจง (Purposive sampling) ซึ่งมีเงื่อนไขที่สำคัญคือ

1) ลักษณะทางภูมินิเวศน์ ต้องมีความแตกต่างใน 3 ลักษณะ ได้แก่

- 1.1) ชุมชนที่ลุ่มริมน้ำ
- 1.2) ชุมชนในที่ลุ่มสลับดอน
- 1.3) ชุมชนในที่ดอนหรือที่สูง

2) มีการตั้งถิ่นฐานมากกว่า 50 ปี

3) มีความแตกต่างทางชาติพันธุ์

ในการดำเนินการเก็บรวบรวมข้อมูล มีขั้นตอนที่สำคัญดังนี้

- 1) สำรวจพื้นที่เป้าหมายและศึกษาข้อมูลเอกสารที่เกี่ยวข้องเพื่อคัดเลือกพื้นที่เป้าหมาย
- 2) วิเคราะห์พื้นที่โดยใช้เทคนิคการประเมินสถานะชนบทแบบเร่งด่วน (RRA; Rapid Rural Appraisal) และการสนทนากลุ่มเพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลที่สำคัญคือ
 - ฐานทรัพยากรของชุมชนทั้งในและนอกชุมชน
 - ข้อมูลทางด้านสังคมวัฒนธรรม
 - ข้อมูลทางด้านเศรษฐกิจและอาชีพ
- 3) พัฒนาเครื่องมือและเก็บข้อมูล
 - 3.1) สร้างกรอบคำถามในการศึกษาข้อมูล โดยการกำหนดเป็นประเด็นการสัมภาษณ์ทั้งโครงสร้าง (SSI; Semi Structure Interview) เพื่อใช้ในการสนทนากลุ่ม (Focus Group Interview) การสัมภาษณ์กลุ่มผู้รู้ (Key Informant) ในชุมชน และสัมภาษณ์รายครัวเรือน (Household Interviews)
 - 3.2) สร้างแบบสอบถาม (Questionnaires) สอบถามข้อมูลรายครัวเรือน
- 4) วิเคราะห์และประมวลผลข้อมูล
 - 4.1) ระดับครัวเรือน
 - 4.2) ระดับชุมชน ซึ่งรวมทั้งการพิจารณาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับองค์กรภายนอกชุมชน เช่น หน่วยงานพัฒนาภาครัฐ เอกชน องค์กรธุรกิจ องค์กรบริหารส่วนตำบล เป็นต้น
 - 4.3) รูปแบบการจัดการน้ำที่เหมาะสมภายใต้เงื่อนไขของแต่ละกรณีศึกษา
- 5) จัดเวทีแลกเปลี่ยนข้อมูลภายในโครงการ
 - 5.1) จัดเวทีแลกเปลี่ยนระหว่างกรณีศึกษา ภายใต้โครงการย่อยเดียวกัน
 - 5.2) จัดเวทีแลกเปลี่ยนระหว่างโครงการย่อย 3 โครงการ และที่ปรึกษา
- 6) การถ่ายทอดผลการศึกษาสู่ชุมชน
 - 6.1) จัดเวทีเสนอผลการศึกษาเบื้องต้นสู่ชุมชน และรวบรวมข้อคิดเห็น ข้อเสนอแนะจากชุมชน
 - 6.2) จัดเวทีเสนอผลการศึกษาเบื้องต้นสู่นักวิชาการ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องในพื้นที่แต่ละกรณี เพื่อสร้างความร่วมมือในการจัดการน้ำระหว่างชุมชนกับหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง
- 7) จัดทำรายงานสรุปผลการศึกษา

7. ขอบเขตของโครงการวิจัย

7.1 ขอบเขตด้านพื้นที่ทำการศึกษาในพื้นที่หมู่บ้าน 3 ลักษณะคือ ชุมชนที่ลุ่มริมน้ำ ชุมชนในที่ลุ่มสลับดอน และชุมชนในที่ดอนหรือที่สูง

7.2 ขอบเขตด้านเนื้อหา เป็นการศึกษาบริบทชุมชน ระบบนิเวศน์ บทบาทของรัฐและเอกชนที่ส่งผลต่อภูมิปัญญาในการจัดการน้ำ การจัดการทางสังคม การจัดการทางเศรษฐกิจที่เกี่ยวข้องกับน้ำซึ่งเป็นการพิจารณาในมิติที่หลากหลาย รวมทั้งเพื่อสังเคราะห์องค์ความรู้ไปสู่แนวทางการจัดการน้ำที่ยั่งยืน

8. ระยะเวลาที่ทำการวิจัยและสถานที่เก็บข้อมูล

8.1) ระยะเวลาในการดำเนินงานวิจัย เริ่มจาก ตุลาคม 2546-กันยายน 2547

8.2) สถานที่เก็บข้อมูล ได้แก่ 3 หมู่บ้านในเขตลุ่มน้ำชีตอนกลาง ซึ่งอยู่ในภูมินิเวศน์เขตจังหวัดมหาสารคาม

9. แผนการดำเนินงาน

กิจกรรม	ระยะเวลา (เดือน)											
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1) ประชุมทีมวิจัย												
2) ศึกษาเอกสาร												
3) สำรวจพื้นที่และคัดเลือกพื้นที่เป้าหมาย												
4) วิเคราะห์ประเมินสภาพพื้นที่ (RRA)												
5) สร้างพัฒนาเครื่องมือในการเก็บข้อมูล												
6) เก็บรวบรวมข้อมูลภาคสนาม												
7) วิเคราะห์และประมวลผล												
8) คณะวิจัยประชุมกับคณะที่ปรึกษา												
9) จัดเวทีเสนอผลการศึกษาต่อชุมชน												
10) จัดเวทีเสนอผลการศึกษาต่อหน่วยงานที่เกี่ยวข้อง												
11) สรุปและเขียนรายงาน												

10. นิยามศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

ภูมิปัญญาท้องถิ่น (Local Wisdom) หมายถึง องค์ความรู้ที่เกิดจากการเรียนรู้ ปรับตัวต่อธรรมชาติเพื่อการอยู่ร่วมกันอย่างสมดุลยั่งยืน ระหว่างคนกับธรรมชาติ และได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งสู่อีกรุ่นหนึ่ง

การจัดการน้ำ (Water Management) หมายถึง การจัดการน้ำในมิติที่หลากหลายภายใต้บริบทของแต่ละชุมชน ซึ่งรวมถึงการจัดการทางเศรษฐกิจ สังคมวัฒนธรรมเพื่อตอบสนองการมีอยู่หรือไม่มีของน้ำด้วย

การพัฒนาที่ยั่งยืน (Sustainable Development) หมายถึง การพัฒนาที่มุ่งเน้นการบูรณาการและการเกื้อกูลกันระหว่างมนุษย์ กับทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเพื่อก่อให้เกิดความมั่นคงของคุณภาพชีวิตคน เกิดความยั่งยืนของสิ่งแวดล้อม ซึ่งฐานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมเหล่านี้สามารถหล่อเลี้ยงคนในรุ่นต่อ ๆ ไปได้

ลุ่มน้ำชี (Chi Watershed) หมายถึง นิเวศน์วิทยาบริเวณสายน้ำของลำน้ำชีของภาคอีสานในประเทศไทย ตั้งแต่บริเวณที่สูงหรือต้นน้ำ (Highland/ Headwater) บริเวณที่เนิน (Upland) และบริเวณที่ราบ (Low Land) และเป็นปัจจัยที่ก่อให้เกิดการตั้งถิ่นฐานเป็นชุมชนขึ้นภายใต้บริบทของสภาพนิเวศน์ในแต่ละบริเวณ